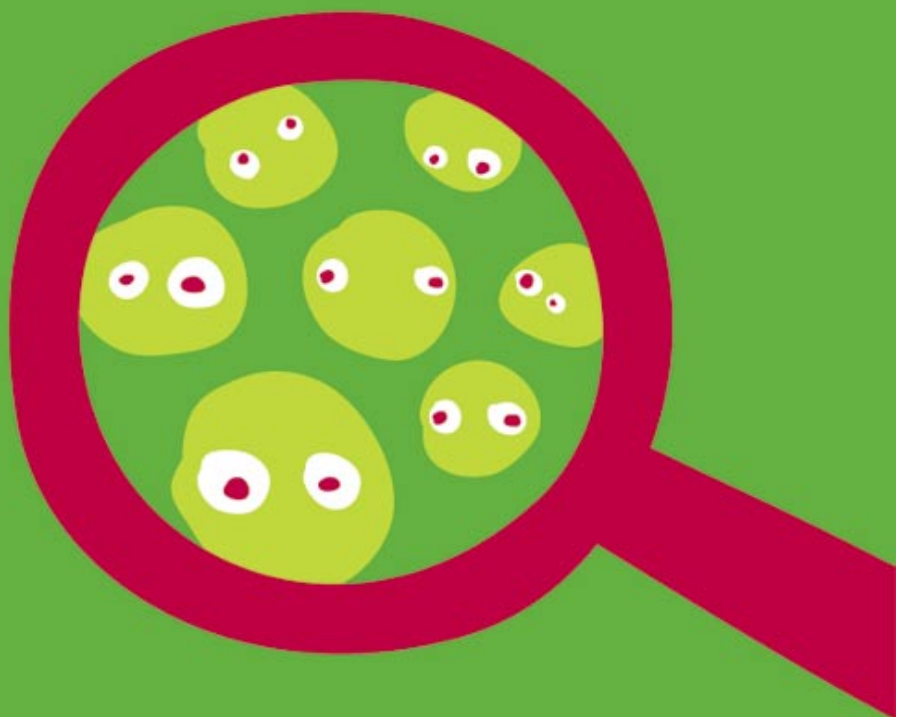

Kapitoly metodologie sociálních výzkumů

Jiří Reichel

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umísťování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takovéto sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.

Copyright © Grada Publishing, a.s.

PhDr. Jiří Reichel, Ph.D.

KAPITOLY METODOLOGIE SOCIÁLNÍCH VÝZKUMŮ

Vydala Grada Publishing, a.s.

U Průhonu 22, 170 00 Praha 7

tel.: +420 220 386 401, fax: +420 220 386 400

www.grada.cz

jako svou 3784. publikaci

Odpovědný redaktor Zdeněk Kubín

Sazba a zlom Milan Vokál

Počet stran 192

Vydání 1., 2009

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.

Husova ulice 1881, Havlíčkův Brod

Lektorovali:

prof. PhDr. Milan Nakonečný

prof. PhDr. Jan Průcha, DrSc.

© Grada Publishing, a.s., 2009

ISBN 978-80-247-3006-6 (tištěná verze)

ISBN 978-80-247-6935-6 (elektronická verze ve formátu)

© Grada Publishing, a.s. 2011

OBSAH

Úvod	7
1. Věda a výzkum	11
1.1 Výzkum jako vědecká metoda poznání	11
1.2 Vztah teorie a empirie ve výzkumu	18
2. Sociální výzkum	21
2.1 Specifika a vymezení	21
2.2 Základní pojmy	26
2.3 Typy a funkce výzkumů	32
2.4 Struktura a strategie výzkumu	38
2.5 Kvantitativní a kvalitativní přístup	40
3. Příprava výzkumu	43
3.1 Od zadání k cílům	43
3.2 Konceptuální rámec zkoumání	47
3.3 Příprava kvantitativní akce	50
3.3.1 Operacionalizace	51
3.3.2 Znaky a indikátory	53
3.3.3 Hypotézy	59
3.4 Příprava kvalitativní akce	62
3.4.1 Konceptualizace výzkumného problému	63
3.4.2 Zásady kvalitativního zkoumání	65
3.5 Kritéria kvality zkoumání	67
3.6 Projekt výzkumné akce	71
4. Výběr zkoumaných objektů	75
4.1 Základní a výběrový soubor	75
4.2 Náhodný, pravděpodobnostní výběr	78
4.3 Záměrný, nepravděpodobnostní výběr	80
4.4 Výběry založené na dostupnosti a dobrovolnosti	84
4.5 Výběr v kvantitativním a kvalitativním zkoumání	85

5. Základní techniky sběru dat	90
5.1 Pozorování	94
5.2 Dotazování	99
5.2.1 Zásady tvorby otázek	100
5.2.2 Typy a druhy otázek	102
5.2.3 Řazení otázek	106
5.2.4 Rozhovor	110
5.2.5 Dotazník	118
5.2.6 Anketa	123
5.3 Studium dokumentů	124
5.4 Experiment	131
6. Některé specifické způsoby získávání informací (vybrané expertní techniky)	135
6.1 Experti a jejich výběr	137
6.2 Brainstorming	139
6.3 Brainwriting	144
6.4 Delfská metoda	146
7. Výsledky výzkumu	152
7.1 Vyhodnocování kvantitativních dat	152
7.1.1 Kódování	153
7.1.2 Třídění 1. stupně	157
7.1.3 Úpravy znaků	159
7.1.4 Třídění 2. stupně	161
7.2 Vyhodnocování kvalitativních dat	164
7.3 Sekundární analýza dat a metaanalýza	168
7.4 Interpretace dat	169
7.5 Závěrečná zpráva	171
8. Poznámky k etickým otázkám výzkumu	175
9. Závěr	180
10. Soupis bibliografických citací	181

ÚVOD

Následující kapitoly jsem nekoncepivoval jako instruktáž či příručku pro toho, kdo se chce naučit dělat sociální výzkumy. K tomu bude muset zvolit jinou literaturu, třeba některé z uváděných pramenů. **Mým záměrem je přinést o přípravách, realizaci a vyhodnocování sociálních výzkumů pouze základní informaci.** Někdy zcela rámcovou, někdy snad o něco bližší, konkrétnější, ale vždy spíše na úrovni povšechného, obecnějšího seznámení. Také neprobírám dějiny sociálních výzkumů, ani v rámci nich dost rozšířené přístupy, jakými jsou sociometrická metoda nebo škálování či další. Využití statistiky se jen letmo dotýkám (dalo by se říci z uctivé vzdálenosti) atd. Je toho více, co zde není...

O čem se tu tedy lze dočíst? Jak je patrné z obsahu, nejprve se zabývám podstatou a základními principy výzkumu vůbec, poté specifiky sociálních výzkumů a rozdíly mezi zkoumáním kvalitativním a kvantitativním. V rámci přípravy výzkumné akce sleduji cestu od zadání tématu k cílům výzkumného úkolu, dále ke zkoumaným znakům a hypotézám a uvádím základní podoby výběru zkoumaných objektů. Potom představuji jednak standardně užívané způsoby sběru údajů (tzn. pozorování, rozhovor, dotazník, studium dokumentů, experiment), tak několik speciálních postupů, zvaných prognostické, či expertní, kreativní. Ty se v sociálních výzkumech a při řešení sociálních problémů v posledních desetiletích též aplikují, byť zatím v nepříliš velké míře, takže nebývají v literatuře o společenskovědní metodologii běžně zmiňovány. Z jejich bohatého arzenálu jsem s ohledem na vzájemnou různorodost vybral brainstorming, brainwriting a delfskou metodu. Pak přibližuji základní principy vyhodnocování dat získaných kvantitativními a kvalitativními přístupy a na závěr zmiňuji některé etické otázky zkoumání.

Co si pod oněmi sociálními výzkumy, které také figurují v názvu publikace, vlastně představit? Probírám to dále v textu (2.1) a tak nyní jen stručně předešlu, že se jedná o empirická zkoumání různých sociálních prvků, jevů, procesů apod. (a jejich vzájemných vztahů), které jako součásti sociální skutečnosti spoluvytvářejí její reálnou podobu. Většina těchto výzkumů je

dle mého názoru multidisciplinárních, neboť řeší úkoly, které se zabývají tématy ve své podstatě multidisciplinárními, jelikož většina prvků, jevů a procesů, které bývají předmětem těchto zkoumání, totiž takovouto povahu má (byť to někdy nemusí být na první pohled zřejmé). Tyto výzkumy se pak odehrávají na poli – do jisté míry tedy vlastně společném – sociologie, psychologie (včetně jejich různých specializací jako sociologie veřejného mínění, masmédií, rodiny, či psychologie práce, sportu, reklamy apod.), sociální psychologie, pedagogiky, andragogiky, kulturologie, etnografie, ekonomie, kulturní a sociální antropologie a řady dalších oborů.

Z toho vycházím ve svém pojetí metodologie sociálních výzkumů: Nepopírám, že jednotlivé společenské vědy mají své specifické výzkumné postupy, jako například testování v psychologii, diagnostika v sociální psychologii, evaluace v pedagogice a andragogice, případové studie v etnografii ad. Vedle toho je ale možné v mnoha jejich zkoumáních sociální skutečnosti najít stejné nebo alespoň velmi podobné rysy. A právě těmi se tato publikace zabývá. Pojednává tedy o **do jisté míry společné metodologické výbavě řady vědních disciplín, se kterou uskutečňují své sociální výzkumy, tj. zkoumání rozličných prvků, situací a fenoménů sociálního světa**. Myslím, že takovýto přístup je možný (není ostatně v odborné literatuře výjimkou), i když se liší od řady těch, které oblast metodologie striktně nahlížejí vždy jen v rámci jedné konkrétní vědní disciplíny.

Dále se na rozdíl od mnoha metodologických textů, většinou orientovaných buď na kvalitativní, nebo naopak na kvantitativní výzkum, snažím představit oba přístupy paralelně. Proto místy postupuji poněkud dvoukollejně (a současně ovšem ne tak podrobně). Nicméně takto dobře vynikají zásadní rozdíly v přípravě, realizaci a vyhodnocování obou postupů a opakovaně se ukazuje, že jejich přínosy jsou jak navzájem nezastupitelné, tak se též vhodně doplňují. (A že „empirický“ neznamená pouze kvantitativní, jak se lze, dokonce i v odborné literatuře, občas dočíst.)

Text jsem psal s představou, že by mohl posloužit všem, kdo se s problematikou sociálních výzkumů nějak setkávají. Například studentům/kám řady společenskovědních oborů, sociologie, sociální psychologie, andragogiky, personalistiky, pedagogiky, psychologie, kulturologie, antropologie, médií a komunikace, etnografie, ekonomie ad., zvláště pokud ve svých studijních plánech mají předepsaný/é předmět/y a případně i atestaci/e dotýkající se některého z metodologických témat. Též studujícím humanitních věd (filologických směrů, filozofie, teologie, uměnověd, historie aj.), pokud se s ohledem na svůj studijní plán chtějí a/nebo potřebují seznámit s úvodními poznatky z této oblasti.

Další cílovou skupinu, jak se dneska říká v marketingu (i v marketingu vzdělávacích produktů), mohou tvořit ti, kteří se díky své pracovní pozici stanou, či už se stali zadavateli sociálních výzkumů a/nebo uživateli jejich výsledků a potřebují vystupovat vůči různým výzkumným týmům v roli poučených partnerů. Může jít o pracovníky/ice státní správy, managementu firem, personálních útvarů atd., stejně jako agentur a organizací politických, humanitárních, náboženských, reklamních, vzdělávacích, sociální péče, PR a dalších. A na mysli jsem měl také ty, co o výzkumech nic vědět nepotřebují, ale jsou prostě jen přirozeně zvědaví. Vlivem masmédií se neustále setkávají s výsledky různých šetření (názorů na aktuální politické problémy, sledovanosti televizních kanálů, oblíbenosti politiků, volebních preferencí aj.) a třeba je začalo zajímat, jak se taková zkoumání vlastně připravují, realizují a vyhodnocují. Vítám samozřejmě všechny ostatní, které otázky sociálních výzkumů přitahují i z jiných důvodů.

V publikaci Kapitoly systematické sociologie, která vyšla též v tomto nakladatelství, jsem do úvodu napsal něco v tom smyslu, že pokud se autor pohybuje v prostoru základních pojmů a poznatků nějaké zavedené vědní oblasti, nezbyvá příliš místa pro jeho vlastní názory. Naopak je nutné hovořit převážně o tom, co už bylo v minulosti mnohokrát řečeno a opakováno. Podobně je tomu v tomto textu a podobně je tomu v něm i s odkazy na literaturu – jelikož většinu pojmů, vztahů, souvislostí apod. už někdy někdo formuloval, při pečlivém citování by byl výklad přehuštěn odkazy a tedy značně nepřehledný. Proto i zde jsem zastáncem jakési umírněné citační důslednosti. Použité prameny, soustředěvané často na začátcích kapitol či jejich částí a většinou uváděné kurzivou, zmiňuji, když z nich podstatněji čerpám nebo chci čtenáře/ku nasměrovat, kde by se případně mohl/a o určitém problému dozvědět více. S ohledem na to se opět orientuji na české a do češtiny přeložené tituly, které jsou přece jen dostupnější a k případnému studiu snadnější. (Nedělám si nárok na nějaký reprezentativní průřez bibliografií, jistě existuje řada dalších neméně dobrých a inspirativních knížek. Pouze se mi nedostaly do ruky a tak se o ně ve své práci neopírám.)

V 1. a 2. kapitole jsou odkazy poněkud hojnější a někdy i průběžně v textu, jelikož výklad, pokud neměl zabrat značný objem, je tu dosti torzovitý, fragmentální, až schematický. Potřeboval jsem totiž stručně vysvětlit jen některé základní aspekty a ty ostatní bezprostřední souvislosti již nechat – pro případné zájemce – na uváděných pramenech. (Podobně je tomu i na několika málo dalších místech.)

Kapitoly se mi jako první slovo v názvu publikace objevují opakovaně, protože i situace se do jisté míry opakuje. V rámci úvodu Kapitol systematické sociologie jsem totiž musel vysvětlit, že vzhledem k širokému výběru témat, o kterých by bylo možné psát, se bude jednat skutečně jen o některé tematické kapitoly. A nyní jsem hned v prvním odstavci přiznával, co v textu nebude, co sice ano, ale velmi stručně atd. Takže i tady půjde pouze o některé kapitoly.

Na závěr úvodu musím říct, že když jsem si celý text naposledy prošel, nepřipadal mi zrovna nezáživnější a místy není právě jednoduchý. Nezbyvá, než abych to svedl na povahu problematiky, o níž pojednává. A abych doporučil číst jej pozorně, popř. opakovaně a dle potřeby se nad ním chvílemi i zamýšlet. A abych vsadil na motivaci čtenářů a čtenářek (doufám, že pozitivní). Budu jim v duchu držet palce, aby se každý přečetl, kam potřebuje...

***Ještě poznámka ke grafické úpravě:** odstavce kurzívou (viz příklad výše) jednak zmiňují literaturu, jednak představují jakési odbočky – příklady, připomínky, glosy, které něco přibližují, uvádějí do kontextu, nebo by snad mohly být zajímavé či někdy i přínosné. Jsou takto odlišeny proto, aby příliš netrhaly nit výkladu.*

1. VĚDA A VÝZKUM

Dříve, než budeme procházet jednotlivými kapitolami problematiky sociálních výzkumů, jejich přípravou, realizací, vyhodnocováním atd., je třeba ozřejmit si několik souvislostí a pojmů, které lze považovat za základní nejen pro tento konkrétní segment zkoumání, ale pro sféru výzkumu vůbec.

1.1 VÝZKUM JAKO VĚDECKÁ METODA POZNÁNÍ

Řada publikací zaměřených na otázky výzkumu začíná svůj výklad připomínkou **čtyř obecných způsobů poznání**, které formuloval americký filozof Peirce a označil je za způsoby fixování přesvědčení (srv. např. Jeřábek, 1992, s. 13–14; Pelikán, 1998, s. 15–17; Chráska, 2007, s. 11; ad.). Také považuji za účelné je zmínit.

Jedním ze způsobů poznání je **metoda tradice**: Za pravdu je považováno to, co dlouhou dobu jako pravda platí, to, co lidé odjakživa jako pravdu znají, v co celý život jako v pravdivé věří. Tato pravda bývá průběžně opakována, posléze považována za jakýsi axiom a případně z ní vyvozovány či na ni navazovány další a další pravdy.

Jinou podobou poznání je **metoda autority**: Jde o přijetí pevně stanoveného názoru nějaké slovné vědecké, případně jiné významné autority, například též ideologické nebo náboženské. (To však může být jak zdrojem posunů v poznání, tak často i příčinou jeho „zkostnatělosti“, neměnnosti, vážnou překážkou jeho vývoje.)

Třetí variantou je **metoda a priori**: Představuje situace, kdy nám intuice říká, že naše poznání je správné, kdy určité tvrzení pokládáme za samozřejmé, kdy poznané je ve shodě s naším rozumem (ale ne nutně se zkušeností), kdy konečná úvaha zní, že je to prostě tak, „vždyť to dá rozum“ (srv. např. Chráska, 2007, s. 11; též bývá označována jako metoda intuice, viz Pelikán, 1998, s. 16).

Čtvrtou cestou poznání je **metoda vědy**. Jejím prostřednictvím je možné určitý poznatek ověřit něčím, co nejde individuálně ovlivnit, něčím nezávislým, takže tímto způsobem potom každý může dospět k témuž závěru. Jak říká Peirce, „... je nutné, abychom našli metodu, pomocí níž lze určit naše názory ne něčím lidským, ale pomocí nějakého pevného bodu mimo nás, pomocí něčeho, na co naše myšlení nemá žádný vliv ... metoda musí být taková, aby **konečný závěr každého člověka byl stejný**. Taková je metoda vědy...“ (Kerlinger, 1972, s. 22, akcent tučně JR; také Jeřábek, 1992, s. 14; aj.).

*Někomu se možná bude tento výčet obecných způsobů poznání jevit jako neúplný. Sám u něj postrádám například variantu, do které lze zahrnout případy, kdy jedním z momentů poznání a tedy dosažení určité pravdy je jakási **specifická osobní zkušenost**, tj. poznání získané zážitkem, například estetickým, emocionálním, psychosomatickým aj., též i extatickým – vytržením mystickým, rituálně tanečním, drogovým, případně jejich kombinacemi apod.*

*To je nicméně kategorie poznatků a pravd všeobecně spíše minoritních, navíc krajně subjektivních a interindividuálně vesměs nepřenosných. Není tedy divu, že zmíněný americký filozof a matematik **Charles Sanders Peirce** (1839–1914) jako **zakladatel pragmatismu** (a též autor názvu tohoto myšlenkového směru) podobné způsoby poznání, tj. fixování přesvědčení, do své koncepce nezahrnul.*

*Například Pelikánovi v Peirceho čtveřici metod zase chybí **momenty náhlého pochopení** určitého jevu nebo vztahu (či řešení problému), jakéhosi „projasnění mysli“, ať už je důsledkem dlouhodobějšího uvažování, nebo důsledkem asociace s vnějšími podněty (Pelikán, 1998, s. 17).*

Pokud bychom se otázkami vědy a jejích metod zabývali obecně, bylo by nyní namístě analyzovat, co věda vlastně je. To by ovšem vydalo na samostatnou a objemnou publikaci, ke které se vůbec necítím být erudován. Nehledě na to, že předmětem našeho výkladu má být pouze nevelký díl celé problematiky, totiž některé základní informace o metodologii sociálních výzkumů. Proto teorii a metodologii vědy v obecné rovině budu věnovat jen pár následujících odstavců.

V literatuře lze najít bohatou paletu konceptů a definic vědy a jejích metod, jak z obecného pohledu, tak v pojetí konkrétních vědních oborů. Zájemce o tuto oblast mohou odkázat na vcelku rozsáhlé bibliografie, které obsahují

české i cizojazyčné publikace a které uvádějí například Průcha (1995), Janoušek aj. (1986), Petrušek (1993) nebo již citovaný Pelikán (1998, viz též s. 17), případně Giddens (1999), Ferjenčík (2000), Hendl (2005), Miovský (2006) a mnozí další.

Rámcově se dá říci, že v mnoha definicích se objevují především **dva významy** tohoto pojmu, totiž **věda jako soubor utříděných poznatků** o určité tematické oblasti a **současně jako proces vytváření těchto poznatků** podle určitých pravidel. S tím, že u daného vědního oboru se též zajímáme o jeho společenské, duchovní a kulturní kořeny, jednotlivé vědní obory považujeme vždy za součást širších souvislostí a vědu jako takovou za jeden z typů sociální instituce (viz např. Hendl, 2005, s. 29).

Jinde bývá věda charakterizována jako **základní lidská potřeba uspořádanosti rozdílných a mnohostranných jevů**, jejímž cílem je popsat a vysvětlit všeobecné rysy a zákonité vztahy těchto jevů. Je propojena do **tří systémů, vědění, činností a institucí**, které jsou svázány metodou zakotvenou v systému vědění. Přitom v současné době se stále více prosazuje **pojetí vědy coby sociálního systému** orientovaného na tvorbu vědění. Sleduje jak růst vědění a logiku výzkumu, tak i výzkumné cíle a záměry tvorby a **nazírá zhodnocování vědy v lidských a sociálních souvislostech** (Maříková, Petrušek, Vodáková aj., 1996, s. 1368–1369, kde jsou i uvedeny základní prameny).

Jak patrně, lidské, **sociální souvislosti vědy** jsou považovány za značně důležité, při jejím komplexním pojmání **neopomenutelné**. Souhrnně řečeno, **věda jako nedílná součást sociokulturní skutečnosti** je touto realitou významně modifikována, avšak současně se spolu s řadou dalších sociálních fenoménů a mechanismů na modelování konkrétní podoby této reality výrazným způsobem podílí.

Věda, přesněji její praktická aplikace, nesporně naši civilizaci podstatně poznamenává, v dobrém i ve zlém, byť pozitivní nejspíše převažuje. Přesto zkušenosti s nežádoucími důsledky rozvoje vědy, ba dokonce přímo s jejím zneužitím, má lidstvo již také. (Hledání různých příkladů z historie využití vědy na škále dobro–zlo přenechávám vlastní intelektuální aktivitě čtenáře/ky.)

Mimochodem, na další vážné nebezpečí související s dominantním postavením vědy v současném světě a životě, na redukci jejich poznávání výhradně metodou vědy (viz výše), upozorňoval Michael Crichton (1942–2008, lékař, úspěšný spisovatel a scénárista, např. TV seriálu Pohotovost, filmu

Jurský park aj., příznivec Junga, psychoanalýzy i mimovědeckých způsobů chápání reality). Byl názoru, že vědci mají tendenci plést si současné vědecké teorie se skutečnou realitou, která za nimi stojí, přičemž vědecké teorie jsou fikce. „Věda nám poskytuje obraz světa, ale tento obraz se nesmí zaměňovat se skutečnou realitou. ... Protože skutečnost je vždycky větší – mnohem větší – než to, co víme, než cokoli, co o ní můžeme říci.“ (Crichton, 2004, s. 392–393) „A pokud ostatní druhy poznání jsou vnitřní, subjektivní a ze své podstaty neověřitelné, nejsou proto ještě o nic méně zajímavé a užitečné.“ (Crichton, 2004, s. 403)

Nahlíženo důsledně ovšem nejen vznik a rozvoj vědy, její využití a následky aj., ale i **sama definice vědy má sociální dimenzi**. Jak vystihl charakter vědy Hendl, „... je určována komplexními sociálními procesy. Věda je sociálně daným jevem odvislým od kontextu dané kultury, jejích hodnot a zájmu vědců. **Kritéria rozlišující to, co je a co není věda, se utvářejí uvnitř jednotlivých společenství vědců.**“ (Hendl, 2005, s. 31, akcent tučně JR) Téměř aforismem to při výkladu pojmu paradigma shrnul Disman (1993, s. 13) tak, že „... **věda je to, co za vědu považují vědci v daném oboru.**“

V souvislosti s vědou a výzkumem se u termínu **paradigma** na chvíli zastavme. Pojem, v původním významu vzor (řecké paradeigma, tj. idea jako vzor empirického světa, pak v lingvistice vzor např. skloňování apod.), přenesl do teorie vědy začátkem 60. let 20. století americký historik a teoretik vědy Thomas Samuel Kuhn. Podle něho je „normální“ věda takový vědní obor, v němž společenství vědců uznává stejné paradigma.

*„Za paradigma považují obecně uznávané výsledky, které v dané chvíli představují pro společenství odborníků model problémů a model jejich řešení.“ (Kuhn, 1997, s. 10) Z toho je patrné, že **těž „paradigma je především sociálním fenoménem“** (Ferjenčík, 2000, s. 50). Kuhn (1997, s. 175) k tomu říká: „Paradigma je to, co členové vědeckého společenství sdílejí, a naopak: vědecké společenství se skládá z lidí, kteří sdílejí nějaké paradigma.“*

Stručně řečeno, **paradigma ve vědě představuje jistý model**, z něhož vycházejí struktury představ, hodnot a koncepcí týkající se předmětu té které vědy, tradice jeho zkoumání a postupů při tomto zkoumání, jakož i podoby takto získaných údajů (srv. Reichel, 2008, s. 59–62). **Složkami paradigmatu**, jak je na příkladu sociologie definuje Petrusek (1993, s. 22), pak jsou (viz schéma 1): Především pohled na předmět oné vědy (**optika**) a jeho vý-

klad (**teorie**) prostřednictvím specifické terminologie (**jazyk**). Dále užívání a/nebo vývoj relevantních postupů zkoumání (**metodologie**) pro řešení určitého souboru otázek (**problematika**), kterými se zabývá okruh vědců, jejichž přístup slouží za příklad provozování této vědy (**authority**). V konkrétních paradigmatech pak mohou být tyto složky přítomny s rozdílnou intenzitou.

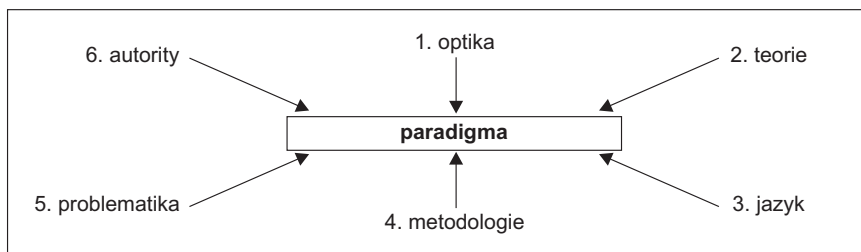

Schéma 1 Složky paradigmatu

Jednotlivé údobí vývoje určité vědy obvykle představuje jistý konkrétní pohled na její předmět, pohled, který vyvolává specifické postupy při hledání, analýze a řešení adekvátních problémů. **Dějiny vědy jsou dějinami nahrazování starých paradigmat úspěšnějšími, těmi, které uspokojivěji vysvětlují nově se objevující problémy.**

*Petrusek připomíná (1992, s. 72–73), že přísné, klasické vymezení „skutečné“ vědy (především přírodní) vyžadovalo pouze jedno jediné paradigma. Koexistence více paradigmat, situace tolik typická například pro vědy sociální, byla považována za stav, kdy se skutečná věda (dle zmíněného Kuhnova konceptu ona věda „normální“ – pozn. JR) teprve konstituuje, a nachází se tudíž ve fázi předvědecké, v etapě „protovědy“. To však v dnešním moderním (a postmoderním) vědeckém světě přestává být pravidlem i podmínkou. Stále zřetelněji se manifestuje jev ohlašovaný metodology a teoretiky věd již několik desetiletí, totiž že **vědy**, a často i vědy tzv. exaktní, **nejsou z hlediska paradigmatického jednotné**, naopak je pro ně charakteristické, že se na jejich půdě můžeme setkat s **několika paradigmaty současně.***

Kromě nových oborů, které se vytvářejí na základě dosud nebývalého vzájemného propojování věd sociálních, lékařských, ekonomických apod., děje se též něco dříve naprosto nepředstavitelného – objevují se alternativní a přitom nevylučující se matematiky, geometrie, fyziky, logiky aj. Někteří

teoretici přírodních věd sdílejí názor, že pouze i dominance, natožpak existence jediného paradigmatu nemusí být pro vědní obor vždy ideálním stavem, naopak se vzhledem k jeho vývoji může stát aspektem značně kontraproduktivním.

Věda vždy disponuje určitou množinou informací, z nichž nejdůležitějšími jsou **teorie**, které lze chápat jako „základní cíle vědy“. „Teorie je soubor vzájemně souvisejících konstruktů (pojmu), definicí a výroků, který představuje systematický pohled na jevy tím, že specifikuje vztahy mezi proměnnými, s cílem vysvětlit a předpovědět tyto jevy.“ (Kerlinger, 1972, s. 25) Jinými slovy, **vědecká teorie je systémem pojmů a tvrzení**, který obsahuje „... abstrahující vysvětlení vybraných fenoménů. **Teorie umožňuje fenoménům světa porozumět, vysvětlit je, kritizovat nebo předpovídat.** Jedná se o koncentrovanou množinu znalostí, vyjádřenou nějakým symbolickým způsobem.“ (Hendl, 2005, s. 31, akcent tučně JR)

Vedle obecných vědeckých postupů při nakládání s poznatky a informacemi, jako jsou analýza–syntéza, dedukce–indukce ad. (blíže a názorně, včetně jejich vztahů k teorii, viz např. Hendl, 2005, s. 35–37), **slouží vědě k získávání nových poznatků především výzkum.** Jde o plánovitou činnost, jejímž úkolem je rámcově řečeno prověřovat platnost jisté části teorie, jisté teoretické předpoklady v praxi a tím rozvíjet poznání oblasti, na kterou je příslušná vědní disciplína zaměřena.

Za velmi příhodnou a patrně též proto poměrně často užívanou lze považovat definici Kerlingerovu: „**Vědecký výzkum je systematické, kontrolované, empirické a kritické zkoumání hypotetických výroků o předpokládaných vztazích mezi přirozenými jevy.**“ (Kerlinger, 1972, s. 27)

Autor současně podtrhuje význam přívlasků, které toto zkoumání charakterizují: Za **systematické a kontrolované** chápe takové uspořádání výzkumu a ověřování jeho výsledků, že k nim badatelé mohou mít kritickou důvěru. **Empirickým** má na mysli podrobení vědceva pojetí vnějšímu zkoumání, kdy „... subjektivní názor musí být kontrolován objektivní realitou.“ (Kerlinger, 1972, s. 27) Konečně **kritičnost** pro něho znamená být k vlastním i cizím konceptům, soudům a výsledkům hyperkritický.

Výstižné poznámky o vědě a výzkumu a ke vztahu vědecké a výzkumné činnosti lze najít například u jednoho z nestorů naší psychiatrie, prof. Vladimíra Vondráčka (1895–1978):

„Výzkum je činnost směřující k získání nových poznatků, tj. nových fakt, zkušeností, souvislostí. ... Výzkumný i vědecký pracovník se může stát obje-

vitelem, vynálezcem, nebo tím, jenž upozorní na dosud nepovšimnutý vztah, tím, který ... objeví chybu v dosavadním pojetí, který nastíní novou hypotézu či teorii nebo který vyvrátí dosavadní. ... Ne každý vědecký pracovník je výzkumný pracovník a naopak. Immanuela Kanta, Karla Marxe můžeme považovat za vědecké pracovníky, ale nikoli výzkumné. Je také mnoho lidí zaměstnaných ve výzkumu a nesoucích vinětu profesionálního výzkumného pracovníka, kteří se nikdy nestanou vědeckými pracovníky.“ (Vondráček, 1975, s. 21)

Otázkami využití výzkumu ve vědě se zabývá **metodologie**, disciplína, jejímž předmětem jsou nástroje vědy. Je to **nauka o metodách vědy**, resp. teorie jejích metod, zahrnující i jejich zkoumání, kritická hodnocení a zobecnění. **Metoda** (z lat. methodus, to z řec. methoda jako označení cesty za něčím), pojem, jenž se tu už několikrát objevil, původně znamená návod k jednání. Ve vědě, jak plyne z předchozího, potom **návod jak vědecky**, tj. systematicky, opakovatelně, kontrolovatelně, **tedy zobecnitelně poznávat**.

Metody vědy bývají podle způsobu využitelnosti členěny do tří úrovní: Jednak jsou to **metody obecně filozofické** (např. dialektická, fenomenologická). Dále úroveň **metod obecně vědních**, představující logické metody uplatňované ve všech vědách (viz např. analýza, indukce ad.) a **také těch, které se aplikují ve více vědních oborech**, často příbuzných, kupříkladu přírodních, humanitních (metoda srovnávací, historická, statistická apod.). A nakonec metody **speciálně vědní**, jichž užívají jednotlivé vědní disciplíny (srv. Maříková, Petrušek, Vodáková aj., 1996, s. 620–621). Proto se můžeme často setkat s dělením na **metodologii obecnou** (obvykle zahrnující zmíněnou prvou a první část druhé úrovně metod) a **speciální** (obsahující zbylou část druhé a současně třetí, specifickou úroveň).

Podoba **metodologie** jako **vědy o metodě** se modeluje konzistentně s řešením základních filozofických pohledů ontologických (co je skutečnost, jaká je její podstata) a gnozeologických (jakými způsoby ji lze poznat a zda vůbec). Metodologie coby teorie metody srovnává poznávací postupy a jejich výsledky a vytváří tím **aktuální soubor poznatků o způsobech poznávání a o kritériích správnosti použitých prostředků**. Na úrovni konkrétních vědních disciplín se pak stává jakousi **soustavou pravidel, jak lze dojít k vysvětlení určitých jevů či ověření určitých předpokladů**.

1.2 VZTAH TEORIE A EMPIRIE VE VÝZKUMU

Z předchozího plyne, že **výzkum patří mezi nástroje metody vědy** (viz čtyři Peirceovy metody poznání – způsoby fixování přesvědčení). Je **poznávacím procesem**, který vychází z nějakého systému poznatků (**teorie**), v jejich intencích prozkoumává skutečnost (**empirické zkoumání**), aby na základě zjištěného (**empirické údaje, data**) bylo dosavadní poznání pozměněno (**rozšíření teorie**). To se ale vzápětí stává zdrojem teoretických úvah o dalších souvislostech a problémech, čímž se objevují nároky na další zkoumání, a tak se **teorie s metodami zkoumání vzájemně podněcují**, teorie se obohacuje a metody zkoumání zdokonalují (viz schéma 2). Také z tohoto důvodu **není žádný poznatkový systém definitivní**, vždy je zde prostor pro další možná zkoumání.

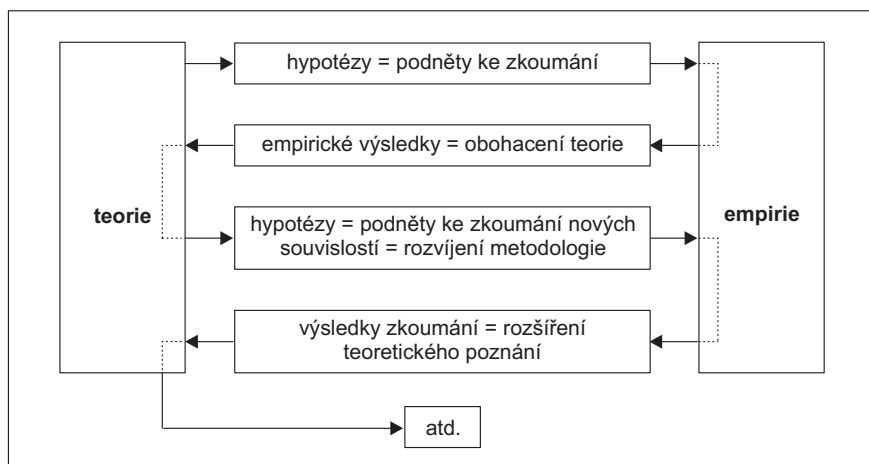

Schéma 2 Vztahy mezi teorií a empirií ve výzkumu

V procesu zkoumání tedy empirické poznatky rozšiřují dosavadní teorii, což ale generuje další teoretické otázky a problémy, které je dále třeba empiricky zodpovědět, prověřit atd. **Prostřednictvím výzkumu je tedy vztah mezi teoretickou a empirickou dimenzí určité vědy obousměrný, opakovaný, jedná se o permanentní poznávací proces.** Ne v každém přístupu ke zkoumání skutečnosti, tj. v každé konkrétní výzkumné akci, jsou však

obě složky, teoretická a empirická, zastoupeny rovnoměrně. Mj. záleží i na dosaženém teoretickém poznání zkoumané reality.

O vztahu teorie a empirie na příkladu sociologie jako vědy teoreticko-empirické viz podrobněji Havlík (1992, s. 8–11; aj.). O roli teorie ve výzkumu a teoretickém rámci jako nezbytném východisku zkoumání srv. Hendl (2004, s. 24–26) ad.

Zobecním-li některé náhledy na tento aspekt, tj. na **podíl teoretické a empirické složky ve výzkumu**, lze hovořit zhruba o pěti různých stupních poznání skutečnosti (popř. třech či čtyřech, záleží na detailnosti pohledu, srv. též Reichel, 2008, s. 64–66). Následující pouze orientační varianty podílu teorie a empirie mohou ve své obecnosti patrně platit i pro jiné oblasti výzkumu než pouze pro sociální, ovšem týkají se hlavně kvantitativních přístupů (o zkoumání kvantitativním a kvalitativním viz mj. v 2.5).

Prvním, stran teorie nejnižším stupněm poznání je **primární informace**. Přináší izolované údaje o předmětu zkoumání, o jeho podobách, vlastnostech apod., o nichž dosud nic nevíme, jenom to, že nejspíše existují. Teorie tu tedy téměř absentuje, neboť dosavadní poznání objektů výzkumu je takřka nulové.

Další úroveň je **souhrnná informace**, která podává poznatky o charakteristikách objektů zkoumání. Je již ucelenějším souborem faktů popisujících jejich vlastnosti, frekvenci a periodicitu výskytu těchto vlastností, případně i základní statistická zjištění o nich. Zde se už objevují první teoretická shrnutí a zobecnění a z nich vyplývající pojmy a vztahy mezi nimi. Podněty pro další výzkumné postupy jsou kvalifikovanější.

Třetím stupněm je **empirická generalizace**, jež představuje poměrně utříděnou sestavu poznatků o předmětech zkoumání, o důvodech výskytu určitých jejich vlastností a aspektů, o hlubších souvislostech mezi nimi a jejich příčinách atp. V tomto případě už teorie disponuje rozsáhlejší řadou pojmů, zobecnění i vysvětlení, odpověďmi na mnohá „proč“. Návrhy dalších výzkumných postupů jsou ještě konkrétnější, sofistikovanější.

Tento první, druhý a třetí stupeň poznání skutečnosti se asi zhruba blíží přínosům, které zprostředkovává popisný, explorační a explanační výzkum, jak bývá někdy uváděn v literatuře (srv. Hendl, 2005, s. 38–39; též přesnější vymezení typů výzkumu v 2.3).

Čtvrtým stupněm poznání reality je **úroveň parciálních zákonitostí**. Na základě rozsáhlých, systematických a především stále přesněji cílených empirických zkoumání je možné vytvářet více než pouhé sumace poznatků. Již je lze nejen zobecňovat, ale tyto generalizace dále propojovat do větších teoretických komplexů. Ke slovu také přichází abstraktnější zacházení s pojmy a využívání výsledků různých predikčních postupů (srv. též prognostický výzkum v 2.3). Objem teorie je nyní značný, je natolik rozsáhlá, že svými výzkumy a poznatky a pojmovou výbavou může být základem vědní specializace (jako např. v sociologii tzv. teorie středního dosahu, např. sociologie rodiny, sociologie sportu, sociologie města, sociologie kultury ad. – viz Havlík, 1992, s. 10).

Konečně poslední úroveň, kde je využití teorie nejvyšší a výskyt empirie téměř zanedbatelný, jsou **obecné zákonitosti**, stupeň čistě už jen teoretické práce s pojmy. Užívání obecných vědeckých metod (analýza, syntéza, dedukce, indukce, analogie ad.) ke stavbě obecné teorie a adekvátní terminologické struktury, ke zpřesnění vztahových definic mezi klíčovými pojmy apod. (Tomu nejspíše odpovídá v některých publikacích zmiňovaný tzv. teoretický výzkum, srv. např. Průcha, 1995, s. 14–15, též 2.3.) Ovšem nejen na předchozích úrovních, ale také na tomto stupni teoretického poznání, v mnoha případech právě tady, se rodí nové problémy, otázky a hypotézy, aby proces poznávání skutečnosti a vzájemného obohacování teorie a metod zkoumání mohl začít nanovo.